

СОЦІАЛЬНІ НОРМИ, ДОВІРА І ГРОМАДЯНСЬКА ВЗАЄМОДІЯ

Світлана ПОЗНЯК

Copyright © 2013

Актуальність теми. Соціальні норми і стандарти становлять основу соціального порядку, який пов'язує членів суспільства і структурує їхню взаємодію, задаючи загально визнані способи ставлення до об'єктів і поведіння з ними. Вони дозволяють громадянам упорядковувати свої соціальні контакти, взаєморегулювати та координувати діяльність і передбачати розвиток подій. Таке прогнозування звільняє кожну особу і суспільство в цілому від постійного напруження в очікуванні непередбачуваних подій, дозволяє планувати та ефективно витрачати власні і суспільні ресурси, забезпечуючи стабільність і збалансованість соціального повсякдення нації.

“Норма”, як відомо, є базовим поняттям *теорії соціального капіталу*, в якій доводиться, що саме соціальні норми, які передбачають довіру і надійність у взаємостосунках громадян, сприяють дотриманню домовленостей їхній ефективній колективній діяльності, й у такий спосіб забезпечують не тільки стабільність, а й динаміку та потенційність соціального розвитку в усіх сегментах суспільного життя.

Мета статті – проаналізувати сутність уявлення про соціальну норму, її функції, психологічні та соціальні механізми нормативної регуляції поведінки суб'єкта, роль норм довіри та надійності у забезпеченні позитивної кореляції між соціальним капіталом та ефективною громадянською взаємодією в контексті їх соціального спричинення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначаючи зміст поняття “соціальна норма”, Дж. Кольман зазначав, що норма є очікуванням дій – власних, інших навколишніх, а тому відображає уявлення людини про те, яка дія правильна, а яка неправильна. Відповідно до теорії раціонального вибору норми встановлюють обмеження, у рамках яких здійснюється

вибір. Вони виникають тоді, коли дії суб'єкта мають зовнішній ефект, серед наслідків якого є спільне благо, або шкода. Окрім того, норми унаслідуються в тому разі, коли виникає проблема у встановленні взаємодії та обміну між окремими особами чи групами і витрати на такий взаємообмін занадто високі. Почасти норми стосуються малої групи як, скажімо, ті, що встановлені між чоловіком та дружиною, або обома батьками стосовно своїх дітей. Водночас радіус дій окремих норм може розповсюджуватись на все суспільство (наприклад, громадяни повинні брати участь у голосуванні [1]).

Норма, за висловленням В.О. Янчука, – це “завжди жертва індивідуальної свободи в ім'я визначеності взаємостосунків” [2, с. 485]. Досягнення цілей окремого соціального суб'єкта вимагає вироблення компромісу з іншими акторами, які переслідують власні інтереси. Такий компроміс часто постає як норма чи стандарт, що сприяє реалізації індивідуальних цілей, і в той же час слугує спільним інтересам і забезпеченню спільного блага. Описуючи механізм нормативного регулювання соціальної взаємодії, Дж. Кольман вказує, що норма поділяється – реально чи потенційно – тими особами, для яких певна соціальна дія має однаковий вплив. Так, отримуючи вигоду від діянь інших, суб'єкт суспільного повсякдення обмінюється з навколишніми правом локально контролювати їхні дії, надаючи, бодай частково, їм право контролювати власні вчинкові діяння. У такий спосіб останні підпадають під контроль колективного рішення, що приймається усіма учасниками спільної життєдіяльності. Отож єдиною обставиною, за якої особа спроможна раціонально визнати вимогу іншої почасті контролювати її дії, є та, що ставить її саму у позицію санкціонування дій інших [1].

Поряд із здійсненням функції соціального контролю, норма є важливим чинником локалізації суб'єкта (особи, групи, колективу) в

конкретному соціальному просторі його повсякдення. У процесі освоєння норм соціальної взаємодії в особі формуються уявлення про структуру суспільства, систему соціальних зв'язків та своє місце в ній, виникають очікування стосовно наявних чи потенційних партнерів ділової або неформальної комунікації, опрацьовуються вміння інтерпретувати очікування інших і вибудовувати власні дії відповідно до своїх інтересів і цілей. Відтак соціальні норми структурують соціально-психологічне довкілля, підтримуючи його цілісність та стабільність і водночас відкритість та динаміку.

Норма також задає смислові координати, у межах яких упроявлюються ставлення та оцінки усуспільненої особи стосовно власних рішень і вчинків, поведінки інших людей і конкретних ситуацій взаємодії з ними. З нормою як з еталоном, тобто як з тією даністю, що вибудована на підґрунті групового узгодження, особою співвідносяться уявлення і судження з метою їх валідизації та запобігання невизначеності щодо оцінки власних рішень та інтерпретації свого психосоціального стану. Інтерналізована норма, як відомо, не завжди вербалізується людиною, часто вона не артикулюється, проте саме згідно з нею опрацьовується система особистісних смислів, переконань, самісних утворень, мотивів та уявлень людини, що одночасно блокує зреалізування окремих дій і ліній поведінки, які є неприйнятними, неприпустимими [2].

Отже, нормативний вплив має не тільки зовнішні, а й внутрішні регулятори – “самообмежувачі” [2] чи внутрішні санкції [1], пов'язані з відчуттям обов'язку і відповідальності особистості. А це означає, що у разі інтерналізації норми вона відчуває відповідальність та обов'язок дотримуватись її навіть у незвичних обставинах й за відсутності оточення, яке може висловити засудження. Наслідком порушення норми тут може бути емоційне напруження, внутрішня стурбованість і, більше того, фізична недуга.

Серед механізмів нормативної регуляції та детермінації системи ставлень і ситуаційної поведінки особистості науковці називають “зараження”, наслідування, соціальну мімікрію, рольові очікування, обряди, ритуали, соціальний тиск, коли інтерналізація норми здебільшого відбувається під впливом авторитету або впливової більшості [4]. Важливим психологічним механізмом нормотворення є *ідентифікація*, сутність якої вказує на те, що

прийняття норми не є пасивним слідуванням соціальному розпорядженню, а результатом активної взаємодії суб'єкта з його безпосереднім довкіллям.

Раціоналізуючи процес привласнення особистістю соціальних норм, Дж. Кольман писав, що для людини, яка має виживати у соціумі, очевидним є раціональність створення внутрішньої системи санкцій – свідомості або “Супер-Его”, яка робить зайвою зовнішній контроль за діями. У цьому контексті мета соціалізації полягає у створенні нової Самості, чії дії керуються уявною волею громадянина-актора, з яким той себе ідентифікує (переважно батьками, державними діячами, релігійною або професійною групою тощо). У підсумку створений вольовий образ генерує внутрішні санкції поведінки людини [1]. Щодо зовнішнього регулювання, то воно пов'язане з бажанням людей запобігти соціального тиску та негативних наслідків, спричинених порушенням норм. Очевидно, що поведінка особи, яка не дотримується встановлених правил гри, викликає несхвалення чи засудження з боку членів групи, зумовлює їх дистанціювання від порушника і навіть його групове ізолювання. Така особа не може претендувати на високий соціальний статус, відчуває постійний тиск на себе з боку інших, що вимагає підкорення загальноприйнятим правилам. Соціальний остракізм є не тільки грою в репутацію, у якій члени суспільства погоджуються карати тих, хто демонструє деструктивну поведінку, він сам собою стає соціальною нормою [5].

До зовнішнього регулятора соціальної поведінки людини слушно належать і правові норми – закони, які є інституціональними засобами окультурення життєдіяльності представників певного суспільства. Вони, на відміну від соціальної норми, мають універсальну легітимність, а не суб'єктивну, тому що залежать від ступеня однорідності інтересів членів групи, а отже і від того, наскільки однаковими для них – позитивними чи негативними – є наслідки дії всупереч узаконеної норми. Якщо їхні схожі дії мають спільні наслідки для інших, то вони потенційно належать до саморегулювальних: усі зацікавлені в тому, щоб передати частину свого права бути підконтрольними в обмін на бодай мізерне право здійснювати контроль над іншими. Чим більша кількість людей, для яких певні дії мають однакові наслідки, тим ширшим є визнання права кожного санкціонувати порушника. Якщо ж

один з акторів фізично сильніший за тих, хто стикається з наслідками його дій усупереч нормам, то застосування соціальної норми імовірно буде неефективним, тоді варто апелювати до норми права [1].

До внормування соціальних взаємостосунків часто звертаються задля встановлення кореляції між соціальним капіталом та активізацією громадянської участі індивідуальних чи групових суб'єктів у колективній діяльності. Дослідження психологів підтверджують, що соціальні норми, які приписують кооперативну та довірливу поведінку, мають значний вплив на рівень громадянського задіяння народного загалу до важливих суспільних акцій і подій [5].

Інакше кажучи, така норма є соціальним капіталом, оскільки регулює дії громадян так, щоб вони були суспільно ефективними. Якщо ж з будь-якої причини загальноприйнятих норм не існує, або вони зруйновані, то “соціальна система... утворюється з індивідуалістських рішень окремих проблем, де всі страждають з вини кожного, оскільки остання здійснює дії, котрі не обмежуються тими наслідками, які вони мають для інших” [1, с. 153]. За відсутності норм люди почасти отримують більше задоволення від власних дій, хоча в кінцевому підсумку їх задоволення є значно меншим, оскільки вони самі потерпають від необмежених дій інших. Така система не зовсім гоббсівська “війна всіх проти всіх” в умовах, коли існують державні інститути та правові норми, які слугують створенню спільного блага і закономірно протидіють так званій спільній шкоді. Проте, вочевидь, тут діє гасло “кожний для себе”, коли будь-хто має змогу нав'язувати свої інтереси іншим [1].

Відповідно до вищезазначеного рівень розвитку норм довіри і надійності в суспільстві, як і ступінь накопичення соціального капіталу, оцінюється за критерієм їх соціальної ефективності, а відтак від того, наскільки вони сприяють забезпеченню спільного блага. Така думка відображає засадничу позицію Дж. Кольмана і Р. Патнама: соціальний капітал є суспільним благом, що напрацьовується у процесі його використання, стосується колективної цінності всіх соціальних диспозицій і структур і спрямований на досягнення спільних цілей [6; 7].

Існує однак й інший погляд, згідно з яким соціальний капітал як прийняті неформальні норми співпраці між мінімум двома суб'єктами – це не очевидне суспільне благо, адже групова

солідарність часто досягається ціною ворожнечі до тих, хто є поза межами групи [8]. Ф. Фукуяма, зокрема, вважає, що оскільки гіпотетично співпраця потрібна всім людям як засіб досягнення їх егоїстичних цілей, то соціальний капітал накопичується як приватне благо і саме як приватне благо розповсюджується поза межі групи, справляючи як позитивний, так і негативний вплив на усуб'єктнене довкілля. Прикладом першого може бути положення пуританізму про важливість поводитися морально з усіма людьми, а не тільки із членами своєї родини. Норми співпраці таким чином тягнуться за межі групи, яка сповідує пуританізм. Щодо негативного впливу, то взірцем тут є така внутрішня єдність групи, яка досягається шляхом підозрілого та ворожого ставлення до тих, хто до неї не належить. Отож норми довіри і надійності, головню залежно від кола людей, серед яких вони діють, мають широкий або вузький радіус соціального уреальнення [9]. Таке коло – це сім'я, друзі, сусіди, громада (політична, місцева, професійна, за інтересами, за місцем проживання тощо). За широкого діапазону довіри її нормативний ценз встановлюється не тільки в межах окремих груп, а й між ними. У такому разі радіус довіри більше, ніж сама група, а її соціальний капітал має позитивний вплив на суспільне повсякдення. Радіус довіри може бути меншим, ніж група, що часто трапляється у великих організаціях, де норми співпраці стосуються тільки взаємодії керівництва та штатних працівників.

Забезпечити широкий радіус довіри, на думку Ф. Фукуяма, здатна множинність ідентичностей унаслідок багатоманітності членства громадян у великій кількості перехресних соціальних груп. У такій ситуації наявні сприятливі умови для обміну інформацією, вироблення спільних смислів і кодів, для синхронізації норм комунікації і взаємодії, а також для розвитку інновацій. Дослідник протиставляє таке, переважно сучасне, суспільство традиційному, яке часто є сегментним і, відповідно, складається з великої кількості ідентичних, самодостатніх соціальних об'єднань з вузьким радіусом довіри; натомість мовиться про розвинені суспільства, що характеризуються високим рівнем довіри, толерантності, порозуміння [9]. Підтвердженням правомірності такого підходу є результати порівняльних досліджень та експериментів на предмет повернення загублених гаманців, що було проведене Рідерз

Дайджест у декількох країнах Європи і США [5], які вказують на відмінні діапазони довіри у різних країнах світу.

Однак, на думку С. Нака і Ф. Кіфера, дані цих експериментальних розвідок вказують на сукупний рівень довіри та надійності у суспільствах, тоді як сама довіра та надійність залишаються продуктами індивідуальних настанов і реальної поведінки громадян. Підтвердженням цього є показники індексу громадянської взаємодії, що розраховувалися на основі даних опитування всесвітнього дослідження цінностей, а саме уявлень респондентів про те, чи можна виправдати такі дії: вимагати у держави для себе блага, які не передбачені законом?, ухилитися від сплати за проїзд у громадському транспорті?, приховувати прибутки і не сплачувати податки з нього, якщо є така можливість?, залишити собі знайдені гроші?, не повідомити про те, що особою ненавмисно було пошкоджено чийсь припаркований автомобіль?. Отримані дані підтвердили регулярність значних варіацій показників індексу громадянської взаємодії на індивідуальному рівні порівняно із загальносуспільними, що підтверджує той емпіричний факт, що норми довіри та надійності – це перш за все показники індивідуальних настанов і поведінки [5].

Яким би чином не трактувалось питання взаємодії індивідуального та колективного у функціонуванні та розвитку соціального капіталу і норм міжсуб'єктних стосунків, очевидно, що соціалізація особистості, яка відбувається у часопросторі із більшим запасом вказаного капіталу, підвищує можливості продуктивного привласнення особистістю соціальних норм та цінностей та ефективного формування в неї індивідуальних ставлень довіри, надійності, відповідальності. І першість тут належить політичній культурі соціуму та гуманним індивідуальним настановленням його членів, що знаходять повсякденне уреальнення у правовому регулюванні громадянської взаємодії і конструктивній діяльності офіційних політичних інституцій. Так, Л. Закер на прикладі США (період другої половини ХІХ – початку ХХ сторіччя, який позначився активною внутрішньою міграцією та руйнуванням усталених соціальних зв'язків), доводить, що послаблення соціальних норм приводить до посилення впливу на суспільство формальних інститутів [10]. Така ситуація є результатом щораз більшої його гетерогенності (соціальної, культурної, етнічної, економічної), спричиненої міграцій-

ними процесами і, як наслідок, релігійною та етнічною багатоманітністю, соціальним розшаруванням населення, відмінністю в рівнях освіченості населення. За умов висхідної соціальної дистанції зменшується ризик засудження та остракізму стосовно людини, котра порушила норму, співвітчизники втрачають довіру, впевненість і почуття альтруїзму, спотворюються їхні уявлення про справедливість і взаємність, вони утримуються від участі в колективних діях. Тому влада та формальні інституційні утворення покликані забезпечити універсальне визнання всіма легітимності соціальних норм і цінностей шляхом їх законодавчого закріплення, посилення функцій органів підтримки правопорядку та судової системи, активізації освітніх і просвітницьких акцій.

Ще однією детермінантою норм довіри та надійності є така структурна складова соціального капіталу, як членство у добровільних асоціаціях і мережах соціальної комунікації. На думку Дж. Кольмана і Р. Патнама, “горизонтальна” взаємодія громадян сприяє виникненню норм і довіри, виховує в них навички співпраці та солідарності. Однак за результатами аналізу емпіричних даних встановлена відсутність безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку між членством у добровільних асоціаціях і рівнем соціальної довіри та прийняттям громадянами благодатних норм соціальної взаємодії. Однією з причин такого стану справ вважається інструментальний та управлінський характер такого членства в сучасному суспільстві, яке не впливає на загальний рівень довіри громадян. Тут швидше існує каузальний зв'язок між політикою і громадянським долученням населення до членства у добровільних асоціаціях, ніж між такою його участю та рівнем суспільної довіри, а відтак і до готовності кожного громадянина брати участь у спільних акціях і діях [6; 11].

Висновки. Зважаючи на стрімку динаміку сучасних соціально-політичних процесів, проблема нормативного регулювання соціальної поведінки громадян та їх ефективної взаємодії не втрачає своєї актуальності як предмет соціально-психологічних досліджень. Соціальні норми як складова нормативно-ціннісної культури суспільства існують незалежно від окремих людей, однак створюються, підтримуються, розвиваються і корегуються ними задля власної безпеки та створення сприятливих

умов для саморозвитку і самореалізації. В умовах українського соціуму формування уявлень молоді про норми громадянської взаємодії як чинника особистісного і громадянського розвитку набувають особливої актуальності, а отже і пріоритетності у з'ясуванні соціально-психологічних аспектів політичної соціалізації молоді.

1. *Бобнева М.И.* Социальные нормы и регуляция поведения / М.И. Бобнева // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М.: Наука, 1976. – С. 145–171.

2. *Янчук В.А.* Введение в современную социальную психологию [уч. пос. для вузов] / В.А. Янчук. – Мн.: АСАР, 2005. – 768 с.

3. *Coleman J.S.* Norms as social capital / James S. Coleman // G. Radnitzki & P. Bernholz (Eds.). Economic imperialism: the economic approach applied outside the field of economics. – New York : Paragon House, 1987. – P. 133–155.

4. *Hewstone M.* Causal Attribution: from Cognitive Processes to Collective Beliefs / Miles Hewstone. – Oxford : Wiley-Blackwell, 1991. – 336 p.

5. *Knack S.* Social Capital, Social Norms and the New Institutional Economics / Stephen Knack and Philip Keefer. – Springer US : C. Menard. M. M. Shirley (Eds.). Handbook of New Institutional Economics, 2008. – P. 701–725.

6. *Coleman J.S.* Foundations of social theory / James S. Coleman. – Cambridge, AM : Harvard University Press, 1990. – 1024 p.

7. *Putnam R.D.* Bowling Alone : The Collapse and Revival of American Community / Robert D. Putnam. – New York : Touchstone, 2001. – 541 p.

8. *Fukuyama F.* Social capital and development : the coming agenda / Francis Fukuyama // SAIS Review. – 2002. – 22 (1). – P. 23–37.

9. *Fukuyama F.* Social Capital and Civil Society : paper prepared for delivery at the IMF Conference on Second Generation Reform / Francis Fukuyama (The Institute of Public Policy, George Mason University, 1 October 1999) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>.

10. *Zucker L.* Production of trust: Institutional sources of economic structure / Lynne G. Zucker // Research in Organizational Behavior. – 1986, Vol. 8. – P. 53–111.

11. *Putnam R.* Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy / Robert Putnam. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1994. – 258 p.

АНОТАЦІЯ

Позняк Світлана Іванівна.

Соціальні норми, довіра і громадянська взаємодія.

У статті досліджуються особливості нормативного регулювання поведінки членів суспільства, механізми та детермінанти формування і функціонування соціальних норм, а також вивчається роль норм довіри і надійності у забезпеченні позитивної кореляції між соціальним капіталом та готовністю громадян долучатися до спільної суспільно продуктивної діяльності.

Ключові слова: соціальна норма, суспільство, поведінка суб'єкта, громадянин, ідентичність, соціальний остракізм, соціальний капітал, довіра, надійність, радіус довіри, громадянська взаємодія, мережа соціальних комунікацій.

АННОТАЦИЯ

Позняк Светлана Ивановна.

Социальные нормы, доверие и гражданское взаимодействие.

В статье исследуются особенности нормативного регулирования поведения членов общества, механизмы и детерминанты формирования и функционирования социальных норм, а также изучается роль норм доверия и надежности в обеспечении позитивной корреляции между социальным капиталом и готовностью граждан к вовлечению в совместную общественную созидательную деятельность.

Ключевые слова: социальная норма, общество, поведение субъекта, гражданин, идентичность, социальный остракизм, социальный капитал, доверие, надежность, радиус доверия, гражданское взаимодействие, сеть социальных коммуникаций.

ANNOTATION

Poznyak Svitlana.

Social Norms, Trust and Public Interaction.

The article examines the peculiarities of normative regulation the behavior of the members of society, mechanisms and determinants of forming and functioning of social norms. The role of norms of trust and reliability in providing positive correlation between social capital and readiness of citizens to get involved into the mutual society-creation activity is analyzed.

Key words: social norm, society, behavior of a subject, citizen, identity, social ostracism, social capital, trust, reliability, radius of trust, social interaction, net of social communications.

Надійшла до редакції 2.06.2013.